

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 1917–1939 рр.

Методичні рекомендації
до практичних занять для здобувачів вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня освітньої програми «Історія і археологія»

Електронний ресурс

Харків – 2026

УДК 94(477.54)(072)

Н-72

Рецензенти:

Захарченко Євген – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Венгер Альберт – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 9 від 25 червня 2026 року)*

Н-72 **Новітня** історія України. 1917–1939 рр. : методичні рекомендації до до практичних занять для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освітньої програми «Історія і археологія» [Електронний ресурс] / уклад. Р. Г. Любавський. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2026. – (PDF 38 с.)

Методичні рекомендації призначені для використання під час практичних занять студентами історичного факультету в рамках навчальної дисципліни «Новітня історія України». Вони забезпечують вивчення та аналіз історії України 1917–1939-го рр. крізь призму антропологічного підходу та нової соціальної історії, сприяють розвитку навичок критичного аналізу джерел і наукової літератури, формуванню самостійного дослідницького мислення студентів.

УДК 94(477.54)(072)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2026

© Любавський Р. Г., укл., 2026

ЗМІСТ

Вступ	4
Критерії оцінювання	5
I. Теоретичні і методологічні засади вивчення радянської історії	
Заняття 1. Підходи до вивчення радянського в американській та західноєвропейській історіографії	6
Заняття 2. Специфіка джерельної бази історії радянської повсякденності	8
II. Формування нової радянської людини	
Заняття 3. Радянська емансипація та формування «нової жінки» у 1920–1930-ті рр.	11
Заняття 4. Радянський робітник: конструювання образу та соціальні практики у 1920–1930-ті рр.	13
Заняття 5. Діти у радянському суспільстві у 1920–1930-ті рр.	15
Заняття 6. Антропологія радянської смерті	18
III. Множинність вимірів радянської модернізації	
Заняття 7. Соціалістичні міста як радянський зразковий простір	19
Заняття 8. Це просто бізнес: внесок капіталістичних країн у соціалістичне будівництво	21
Заняття 9. Кіно і радіо як мистецтво і прогрес у радянському суспільстві	23
Заняття 10. Техніки тіла радянської людини	24
IV. Екстремальне насильство	
Заняття 11. Єврейські погроми у вирі Української революції 1917–1921 рр.: виконавці, жертви, відповідальність	26
Заняття 12. Голодомор 1932–1933: стратегії поведінки і практики виживання	27
Заняття 13. Наглядати і карати: радянська репресивна система. Люди і простори	29
V. Стратегії підкорених	
Заняття 14. Конструювання правильної біографії	32
Заняття 15. Листи до влади	33
Заняття 16. Дозволена незгода	35

Вступ

В умовах триваючої російської збройної агресії та активного переосмислення радянської спадщини в українській гуманітаристиці практичні заняття з новітньої історії України 1917-1939-го рр. є вельми актуальними. Вивчення механізмів функціонування радянської влади, повсякденних практик опору та стратегій виживання є невіддільним від розуміння сучасних суспільних процесів.

Метою практичних занять є вивчення та критичний аналіз історії України 1917-1939-го рр. крізь призму антропологічного підходу та нової соціальної історії. У фокусі аналізу буде передовсім радянське місто, повсякденні практики його мешканців. Радянська влада ставила собі за мету перевиховати суспільство відповідно до тих ідеалів, що відповідали її уявленням про раціональність, порядок і справедливість. Для реалізації цієї мети партійні функціонери прагнули наглядати та карати, виховувати та просвіщати, модернізувати радянське суспільство. Під час практичних занять буде проаналізовано ідеї та проєкти влади щодо виховання нової радянської людини (жінки, чоловіка, дитини), конструювання ритуалів переходу (народження, весілля, смерть), формування нової соціальної реальності (світ звуків, візуальний канон).

Учасники курсу аналізуватимуть літературу і джерела в межах ревізійського і постревізійського підходів. Відповідно студентам пропонується поглянути на радянське суспільство не як на сукупність «гвинтиків державної машини», а як на людей, що мали свої життєві цілі і завдання, прагнули і сподівались, страждали і раділи. Опрацювання спеціальної літератури дозволить студентам зрозуміти, що люди не лише споживали нові радянські дискурси і практики нового побуту, а й були активними агентами їх творення.

Критерії оцінювання практичного заняття (0–5 балів):

1. 5 балів – студент продемонстрував вміння аналізувати першоджерела та наукову літературу, здатність логічно і послідовно викладати думки під час обговорення, а також формулювати й аргументовано відповідати на запитання в ході дискусії. Відповідь повна, концептуально вивірена, без суттєвих фактичних помилок.
2. 4 бали – студент продемонстрував аналітичні здібності, знання рекомендованих джерел та літератури, вміння брати участь в обговоренні, проте допускав поодинокі фактичні або логічні помилки. Відповідь загалом повна, але окремі аспекти розкрито недостатньо.
3. 3 бали – студент виявив знання основних фактів і окремих рекомендованих праць, здійснював спроби їх аналізу, проте допускав помітні фактичні та логічні помилки; аргументація нерідко непереконлива.
4. 2 бали – студент продемонстрував часткове знання теми, обмежувався загальними твердженнями без спроби аналізу, допускав значну кількість помилок.
5. 1 бал – студент давав короткі формальні відповіді, мало пов'язані з контекстом обговорення; суттєві прогалини у знанні матеріалу.
6. 0 балів – відсутність виступу або відповіді.

I. Теоретичні і методологічні засади вивчення радянської історії

Заняття 1. Підходи до вивчення радянського в американській та західноєвропейській історіографії

Радянські студії як окремий напрямок соціально-економічний досліджень в американській історіографії після Другої світової війни формуються в річищі «совєтології» - науки у галузі суспільствознавства, що вивчає окремих регіон (СРСР). Цей термін утвердився у англійській історіографії у 1960-ті рр. В межах совєтології працювали тогочасні американські та європейські політологи, економісти, соціологи, історики. Сформувавшись як політологічна дисципліна совєтологія поступово ставала більш історичною. Можемо простежити кілька етапів її розвитку.

До середини 1960-х рр. в західній історіографії панувала *«тоталітарна школа»*. Її представники (Е. Карр, Р. Конквест, Р. Пайпс та ін.) використовували політико-ідеологічний підхід до вивчення радянської дійсності. Передусім вони аналізували ідеологію та владні структури, а не суспільство. За їх оцінками, радянський режим був специфічним продуктом ідеології, що ґрунтувалася на терорі. Подібний підхід та оцінки зумовлені обмеженою джерельною базою. Маючи доступ, як правило, лише до офіційних джерел, дослідники вважали їх заполітизованими, виключно ідеологічним продуктом. Натомість вони охоче використовували будь-які неофіційні джерела, не піддаючи їх належній верифікації.

Протягом середини 1960-х - середини 1970-х рр. сформувався, а наприкінці 1970-х рр. міцно утвердився так званий *ревізійністський* напрямок у західній історіографії. Його представники (Ш. Фіцпатрік, М. Левін, Л. Віолла, Х. Куромія та ін.) були соціальними істориками. Вони сприймали роботу «тоталітарної школи» як ідеологічний та політичний інструмент Холодної війни. Натомість вони запропонували широкую перспективу дослідження саме радянського суспільства. За їх оцінками, радянський режим мав широкую підтримку «знизу» і саме це забезпечило йому довготривалість. Представники «тоталітарної школи» звинуватили опонентів у намаганні «реабілітувати» радянську політичну систему. Ревізіоністи сформулювали та запропонували дослідницькі підходи щодо дослідження проблем соціальної структури та мобільності радянського суспільства, повсякденного життя тощо. Слід відзначити, що нові історіографічні підходи були сформовані завдяки так званій «архівній революції» - відкриття радянських архівів наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр.

У 1990 - 2000-і рр. лінгвістичний поворот в історичній науці, популярність культурної історії та постмодернізму зумовили появу нових студій у вивченні радянського минулого. Науковців, що використовували нові підходи в історіописанні (С. Коткін, Й. Геллбек, Ш. Плаггенброг) стали називати *постревізіоністами*. Вони критикували попередників за надмірну увагу до

вивчення соціальних структур, у яких часто губилася «пересічна людина». Постревізіоністи зосередились на вивченні уявлень та ідентичностей радянських людей, практик засвоєння радянських ритуалів та символів.

Питання:

1. Назвіть основні фактори, що вплинули на формування «совєтології» і «тоталітарної школи». На які джерела спиралась представники цієї школи? Як це вплинуло на їх висновки?
2. Охарактеризуйте в чому сутність «ревізіонізму» як парадигми у радянознавчих студіях. Що сприяло появі цієї нової дослідницької оптики? Чим висновки «тоталітарної школи» відрізняються від висновків прибічників «ревізіонізму»?
3. Як змінилися погляди на історію СРСР після його розпаду? В чому особливість постревізіонізму як методологічної рамки радянських студій?
4. Чому західноєвропейській гуманітарії у XX-XXI ст. «дивилися (і багато хто продовжує) на радянську історію російськи очима»? Як Ви розумієте цей вислів? Як розрізнити «радянське» та «українське радянське» та чи багато від цього користі? На Вашу суб'єктивну думку, сучасні українські історики, щ вивчають радянське минуле, частіше тяжіють то «тоталітаристів», «ревізіоністів» чи «постревізоністів»?

Література:

1. Аврамчук О. Про великі ілюзії або Деякі парадокси американської совєтології. URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/pro-velyki-ilyuziyi>
2. Гіроакі Куромія Руйнівний вплив Росії на західних гуманітаріїв і їхні дослідження. *Критика*. 2023. №7-8. С. 7-9.
3. Клименко О. Державний контроль над радянським суспільством у 1920-1930-х рр.: історіографічний огляд. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. №6. С.125-30. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/4c00728f-e32e-4256-ba47-b81c36712cff>
4. Лаас Н. Історична наука в УРСР як предмет дослідження в англо-американській історіографії. *Український історичний збірник*. 2009. № 12. С. 449-454. URL: https://resource.history.org.ua/publ/green_2009_12_449
5. Лаас. Н. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980-2000-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 170-191. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_2010_4_170
6. Михайловський М. Казус Шейли Фітцпатрик. Де закінчується совєтологія і починається російська пропаганда. URL: <https://tyzhden.ua/kazus-shejly-fittspatryk-de-zakinchuietsia-sovietolohiia-i-pochynaietsia-rosijska-propahanda/>
7. Шліхта Н. В. Західна совєтологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х - початок 2000-х рр.). *"Docendo discimus - Навчаючи вчимося: (методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики)"*. Київ: НаУКМА, 2020. С. 107-123.

URL:<https://ekmair.ukma.edu.ua/items/73acd7f1-9f1a-4728-91c5-3f36175e06f8>

8. Шліхта Н. Історія радянського суспільства : Курс лекцій. Харків: Акта, 2015. С. 15-22.
9. Шліхта Н. Чи варто і навіщо займатися радянською історією? *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2023. № 6. С. 21-25. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/a4eecf7a-89fd-4335-9f7b-5e4164ea0e7d>

Заняття 2. Специфіка джерельної бази історії радянської повсякденності

Для "історії знизу" непересічне значення мають **наративні джерела** (щоденники, листи, спогади тощо). Ці джерела мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення. Втім в цьому і полягає їх надзвичайна цінність. Вони дозволяють досліднику не стільки відтворити факти минулого, як відчутти атмосферу епохи. Події у цих джерелах відображено уривчасто, суголосно світовідчуття автора, який самостійно обирає сюжети та ракурси їх описання. Аналіз его-свідчень дозволяє зрозуміти логіку подій очима їх свідка. Варто враховувати, що авторами таких джерел були люди, що становлять "писемну меншість" суспільства, тому робити широкі узагальнення на підставі цих джерел варто вельми обережно. Зовнішній контроль державної системи призводив до посилення внутрішнього самоконтролю авторів, що також варто враховувати.

Твори художньої літератури відображають суспільно-політичну атмосферу 1920-1930-х рр., містять описи життя радянського суспільства. Письменники у своїх творах яскраво схарактеризували неоднозначність суспільно-політичних змін тієї епохи. Не дивно, що в цей час у літературі з'явилися сатиричні, виробничі, а також антиутопічні твори. Варто відзначити твори М. Куліша, М. Хвильового та інших. Автори у своїх творах зобразили настрої суспільства, прагнення влади до соціальної інженерії та реакцію соціуму, складний та неоднозначний світ людського буття. Письменники шукали героїв своїх оповідань та романів на міських вулицях, у робочих клубах та їдальнях, підприємствах. Так, О. Копиленко присвятив свій роман «Народжується місто» будівництву соціалістичного містечка для робітників ХТЗ. Автор декілька місяців прожив безпосередньо в робітничому селищі, тому його твір містить надзвичайно цікаві описи побуту працівників.

Візуальні джерела до недавню використовувались істориками лише як ілюстрація до написаного чи сказаного. Втім, в останні роки в гуманітарних науках відбувся візуальний поворот. Наслідком цього стало розуміння зображень епохи (плакатів, карикатур, фотографій (офіційних чи з родинних альбомів), документального та ігрового кіно тощо) як окремого, самодостатнього історичного джерела. Дослідники візуальної антропології пропонують починати аналіз зображень із трьох ключових питань: "Кого знімають/фотографують/малюють ?", "Хто і чому знімає/фотографує/малює?",

"Кому і для чого показують?". Ці питання релевантні для історичних досліджень повною мірою. Візуальні історичні джерела аналізують за ustalеним алгоритмом: опис (кого/що зображено, аналіз композиції тощо), первинна інтерпретація (визначення того, ким є зображені постаті, які об'єкти чи символічні предмети зображено, яке інформаційне навантаження вони мають), вторинна інтерпретація (визначення контексту появи джерела). Під час роботи із візуальними джерелами необхідно розуміти, що вони образно відображають конкретний час і місце подій, самі по собі є артефактами епохи і за інформативністю не поступаються письмовим джерелам.

Вельми інформативною є **справочинна документація** вищих та місцевих органів влади, в масиві якої можна виділити такі різновиди, як організаційно-розпорядча (проекти рішень, тези доповідей, інструкції, протоколи засідань) та звітна (звіти, доповідні записки, довідки, інформаційні огляди). Ще однією групою джерел є офіційне листування між центральними та підзвітними їм установами (листи-запити, листи-відповіді, телефонограми). Аналіз цих матеріалів дозволяє розкрити механізм внутрішньої діяльності цих установ, відносини з іншими організаціями з питання побуту населення. Організаційно-розпорядча документація створювалася на всіх рівнях адміністративної системи управління УРСР, тому вона представлена документами як вищих, так і місцевих органів влади. Варті уваги протоколи засідань профспілок, міської та районних рад міст, заводських комісій. Ці документи ілюструють процеси *«оповсякденювання»* грандіозних проєктів радянської влади з перебудови побуту, механізми прийняття рішень на місцях. Серед масиву організаційно-розпорядчої документації спеціальну увагу варто приділити програмам вечорів самодіяльності та планам масових святкових заходів, які відбувалися в районних та загальноміських парках. Їх складали голови культкомісій підприємств. Плани масових свят містять відомості про репертуар театрів та кінотеатрів, а також музичних та хорових ансамблів, які виступали в міських рекреаційних зонах, що дозволяє реконструювати дозвілля містян.

Матеріальні джерела можуть бути представлені архітектурними спорудами (житлові будинки, громадські заклади). Житловий будинок, робітничий клуб, приміщення їдальні, мозаїка на будинках, архітектурно- просторове планування житлового кварталу чи публічного простору є джерелами інформації про модель суспільних відносин, яка вплинула на їх створення чи використання людиною.

Питання:

1. Як «розговорити» радянські офіційні джерела? Проблеми верифікації і достовірності.
2. Художня література як джерело з історії радянського суспільства
3. Візуальні джерела
4. Щоденник Б. Вейде як історичне джерело.

- Продемонструйте яким чином, Б. Вейде конструює свою правильну радянську біографію.
- Як автор бачить свою власну роль у соціалістичному будівництві?
- Наведіть приклади з тексту де автор, на Вашу думку, вдається до самоконтролю і свідомо «говорить по більшовицькі», інтерпретує факти, щоб продемонструвати лояльність режиму.
- Як Б. Вейде зображує/конструює «іншого/чужого» (непмана, іноземного робітника, релігійну людину тощо) у своєму тексті?
- Якими якостями наділена «нова радянська людина»?
- Що у розумні автора є нормою та аномалією у повсякденному житті на будівництві?

Література:

1. Вейде Б. Записки будівельника (1908 - 1935) / Упорядник Н. Швайба. Київ, 2012.
2. Клименко О. М. Образ «нової людини» у спогадах радянських робітниць 1920 - 1930-х рр. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2016. Том. 182. С. 35-40. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/64250370-0039-4893-b9e2-6568f9cbf400>
3. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145-153. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_2_145
4. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Вип. 14. С. 259-264. URL: https://resource.history.org.ua/publ/xxx_2008_14_259
5. Коляструк О. Джерела з історії повсякденності. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х - середина 1950-х рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 49-72.
6. Ковалевська О. Візуальні студії. *Нариси з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями : колект. Монографія*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 119-184.
7. Стяжкіна О. Пересічна радянська людина: в пошуках слів для правильної біографії. URL: <https://www.lvivcenter.org/discussions/creating-soviet-2/>
- ll. Fitzpatrick S. *Tear Off the Masks! is about the remaking of identities in these times of upheaval*. Princeton University Press. 2005.

II. Формування нової радянської людини

Заняття 3. Радянська емансипація та формування «нової жінки»

у 1920-1930-ті рр.

Соціальну політику у СРСР варто розглядати і розуміти як особливе сплетіння практик модерної держави, одним із засадничих принципів якої є раціональна трансформація суспільства у відповідність до наукових та естетичних норм свого часу. Масові війни потребують масових армій, тому збільшення чисельності населення стало справою держави. У Радянському Союзі, як в інших країнах, репродуктивна сфера життя людини стала такою, яку влада намагалася регулювати, контролювати, планувати.

Перші кроки у напрямку емансипації радянської жінки були зроблені партійними лідерами (О. Коллонтай) у напрямку руйнування традиційної родини. Для цього було спрощено процедури укладення шлюбу та розлучення, дозволено аборти. Влада намагалася підвищити «культурний рівень» жінок, долучити до партійного і виробничого життя. Радянська пропаганда популяризувала образ жінки-делегатки та активістки, яка звільнилася від «рабської» хатньої праці. З початком п'ятирічки влада почала розглядати жінок як людський ресурс для здійснення індустріалізації. Для реалізації цієї мети було збільшено кількість дитячих садків та ясел. Жінки делегували частину своїх обов'язків як матері державі, разом з тим опановували «чоловічі» професії (тракторист, слюсар тощо). Збільшення масштабів дитячої безпритульності та злочинності підштовхнули владу до корегування гендерного дискурсу. З 1936 р. аборти були заборонені, розпочато компанію із посилення родини як соціального інституту. Разом з тим, в добу «великого терору» чимало жінок опинилися у виправних таборах, де були вимушені опанувати специфічні практики виживання, комунікації, материнства.

Однією з найгостріших соціальних проблем була проституція. Ідеологи більшовиків вважали її рудиментом епохи, який зникне під час становлення соціалістичного суспільства. Втім, масштаби збільшення венеричних хвороб у країні свідчать про марність цих сподівань. Дискурс «нової» радянської жінки завжди поєднувався із дискурсивними практиками охорони державою дитинства та материнства, гігієни та культурності. Внаслідок радянського емансипаційного проєкту жінки мали опанувати модерні практики (голосування, громадський активізм, праця на виробництво), поєднавши їх традиційними патріархальними (господиня, мати).

Питання:

1. Формування та еволюція образу «нової жінки» у радянській пропаганді 1920-1930-х рр.
2. Жінка-делегатка та жінка-трудівниця у радянському суспільстві: статус, репрезентація, повсякденні практики.
3. Норми та аномалії суспільного життя: споживання, мода, проституція.

Література:

1. Венгерська, В. О. Журнали мод як відображення соціальної стратифікації радянського суспільства. *Сторінки історії*. 2019. №48. С. 207-223. URL: <https://historypages.kpi.ua/article/view/176393>
2. Вороніна М. «Контракт працюючої матері»: міф чи реальність в УСРР 1920–1930-х рр. *Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet 'I' and Soviet 'We' between Ideology and Reality. Колективна монографія*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 2024. С. 32-40. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0018157>
3. Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «великого терору» (1937-1938 рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2009. № 32. С. 137-175. URL: https://resource.history.org.ua/publ/gpu_2009_32_1_137
4. Греченко В. Боротьба міліції з проституцією в УСРР у добу непу (1921–1929 рр.) *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 22-33.
5. Донець О. Український друкований плакат 1920-х - початку 1930-х років як інформаційне джерело з вивчення гендерних питань (на матеріалах з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 24. 2019. С. 151-168.
6. Донець О. «Радянська жінка - найщасливіша в світі»: відображення гендерних питань в українському плакатному мистецтві 1920-1930-х рр. URL: <https://uamoderna.com/md/radyanska-zhinka-najshhaslivisha-v-sviti-vidobrazheniya-gendernix-pitan-u-plakatnomu-mistecztvi-1920-1930-x-rr/>
7. Кобченко К. "«Нова радянська жінка»: Емансипаційні практики радянської влади 1920-1930-х років". URL: <https://uamoderna.com/videteka/lecture-kobchenko-new-soviet-woman/>
8. Лабур О. Нова жінка: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920-1930-х років. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 205-213. URL: https://resource.history.org.ua/publ/kraj_2010_3_204
9. Скубій І. «Кожній дівчині хочеться одягтися гарно та модно»: краса та жіноче споживання в ранньорадянській Україні. URL: <https://uamoderna.com/md/zhinki-spozhyvachki-u-miskomu-prostori-radyanskoi-ukraini-1920-1930-x-rokiv-mizh-ideologiyu-ta-povsyakdennim-zhittiam/>
10. Українські жінки в горнілі модернізації. Харків: «Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля"» (КСД), 2017.

Заняття 4. Радянський робітник: конструювання образу та соціальні практики у 1920-1930-ті рр.

Кожній революції потрібні власні герої. Ними можуть бути як окремі особи так і окремі соціальні групи (санкюлоти у Франції, робітники в СРСР). Новий режим використовує всі наявні вербальні та візуальні ресурси для демонстрації нової суспільної ієрархії. Варто зауважити, що на момент приходу більшовиків до більше 80% населення було селяни, тому образ, ідентичність та характеристика пролетаріату не були цілісним. Перед більшовиками постала проблема утвердження героїчного статусу робітника, представлення образу героя-робітника іншим верствам населення. У перші пореволюційні роки та протягом 1920-х рр. архетипом радянської візуальності був образ коваля. Його знали та поважали у селі, він був залучений до фабрично-промислового виробництва. Можна говорити, що співіснували статичний та динамічний образ трударя. Ковалю зображували або спокійним та врівноваженим або активним та запальним, таким, що б'ється з ворогом чи працює. Ці образи мали підкреслювати з одного боку професіоналізм та гідність, з другого - фізичну потужність та рішучість. Динамічні образи робітників конструюють героїчність робітників, здатність до відчайдушної боротьби, подвигу. Статичні образи підкреслювали рівновагу та міцність робочого класу, символізували непорушність нового соціального порядку. Образ робітника був завжди самодостатнім, на відміну від образу жінки чи селянина, які зрідка зображались як окремі фігури. Вони здебільшого взаємодіяли із іншими фігурами. Робітник навпаки, не потребував іншої фігури для підтримки свого статусу.

На початку 1930-х рр. сталий канон зображення робітника було піддано критиці. Стверджувалося, що зображення ковалів не відповідають сутності соціалістичної праці і ґрунтуються виключно на старих кліше. Натомість відбувався перехід від окремих героїв до зображення колективних героїв маленьких людей. Формувалася образна система нової масової епохи - індустріалізації. На початку 1930-х рр. зовнішній вигляд робітників був типовим, вираз обличчя одноманітний, часто лише силуетний, робітників зображали не поодиночці, а групами. У плакатах робиться акцент на руху, його зображення було символом нової візуальної мови. Виразною особливістю 1930-х рр. є масове використання фотографії для візуалізації робітника. Світлин на відміну від графічних та образних зображень, створювали ілюзію реалістичності. Образи на фото здавалися аутентичними, а тому зображення- правдивими. Використання світлин та техніки фотомонтажу створювало враження, що майбутнє та сьогодення є одним цілим. Воно було засобом конструювання майбутнього візуальними образами теперішнього.

З другої половини 1930-х років спостерігаємо множинність образу робітника. Його репрезентує не лише коваль, його длетальне чи символічне зображення. З'являються візуальні образи шахтарів, металістів, текстильників, трударів різних спеціальностей. Експерименти із технікою візуалізації до певної

міри відображають пошук візуальної мови, яка відповідала б реаліям індустріалізації. Образ робітниками був позначений загальними маркерами нової людини. Звідси молодість героїв пропаганди, динаміка їх руху.

Стиль життя чоловіка формувався з урахування культурних норм та маркерів епохи. Наприклад, у перші пореволюційні роки молоді люди прагнули «дістати» чорну шкіряну куртку - символ маскулінної вдачі. У середині 1920-х рр. рисами образу одягу чоловіка-робітника були стриманість, пріоритет професійного вбрання. Публічна поява робітника у новому костюмі могло бути сприйнята людьми як прояв "буржуазності". Втім у середині 1930-х рр. це стало нормою, ознакою робітника-ударника, що прагне «культурного життя».

Протягом 1920-1930-х рр. виразною рисою ідеології більшовизму було прагнення впорядкувати, раціоналізувати соціальні відносини, побутові процеси тощо. В тому числі більшовики намагалися оптимізувати виробничий процес, впровадити в промислове виробництво ефективні форми та методи організації праці. На думку найбільш радикальних у цьому питанні радянських ідеологів, завданням влади було перетворення людей на «автоматичні машини із нервів та м'язів». Такий підхід зумовив інтенсифікацію праці робітників, сприяв зміні трудової етики колишніх селян. Разом з тим, гонитва за виробничими рекордами, позаекономічне стимулювання праці (дошки пошани тощо) призвели до інтенсифікації праці. Це стимулювало збільшення виробничого травматизму. Наявність доволі стрімких соціальних ліфтів («ударники», «стаханівці», «ізотовці» тощо) призводило до напруги у колективі, яка часто було зумовлена гендерним фактором.

Питання:

1. Образ робітника у радянській пропаганді 1920-1930-ті рр.
2. Трудові конфлікти та гендерні відносини у промисловості
3. Умови праці та практики споживання

Література:

1. Бажан О. За кулісами стаханівського руху. *Краєзнавство*, 2010. № 4. С.110-126.
2. Коляструк О. Людина праці в СРСР: від глорифікації до девальвації. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. №2. С. 71-78. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/12599>
3. Любавський Р. Повсякденне життя робітників УРСР у 1920-ті – на початку 1930-х рр. URL: <https://edu.lvivcenter.org/modules/everyday-life-of-workers-in-the-ukrainian-ssr-1920-30s/>
4. Любавський Р. Трудова династія як метафора. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020 № 58. С. 25-38. URL: <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2020-58-02>
5. Мовчан О. *Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.* Київ: Інститут історії України, 2011. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0005001>

6. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0002231>
7. Пілаш Д. До 100-річчя Едварда Палмера Томпсона: Робітники як творці історії. URL: <https://commons.com.ua/uk/do-100-richchya-edvarda-palmera-tompsona/>
8. Сігельбаум Л. Зачарування й розчарування: радянський робітничий клас у західній історіографії. URL: <https://commons.com.ua/uk/zacharuvannya-j-rozcharuvannya-radyanskij-robitnichij-klas-u-zahidnij-istoriografiyi/>
9. Скубій І. У пошуках споживача: нові актори соціальної історії 1920-1930-х років. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. № 27. С. 64-70. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/12349>
10. David L. Hoffmann. *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914-1939*. Cornell University Press, 2011.

Заняття 5. Діти у радянському суспільстві у 1920-1930-ті рр.

Радянська влада проголосила своїм завданням будівництво нового суспільства. Для цього було необхідно перевиховати людей, відповідно до уявлень влади про соціалістичні норми життя. Діти ж, на відміну від дорослих, сприймалися більшовиками як певна *tabula rasa*, найкращий «матеріал» для комуністичного виховання. Вони не мали досвіду життя у капіталістичному світі, то ж були природними поборниками радянської влади. За віком діти умовно розподілялись владою на три групи. До першої належали власне діти, віком до 9 років включно. Їх «дитячість» була візуалізована у радянському дискурсі через зображення дитячих ігор, забав, дозвілля. Діти середнього та старшого шкільного віку (10-16 років) належали до умовно другої групи. Саме вони були основними медійними персонажами, вони показово були залучені владою до всіх без виключення агітаційних кампаній із реалізації соціалістичних перетворень у країні. Діти цього віку вважались «дітьми-дорослими», які мають свій соціалістичний фронт та будують нове суспільство на рівні із батьками. Сторінки радянських періодичних видань доби форсованої індустріалізації рясніли замітками про «суспільно корисну» та політично виражену активність дітлахів (участь в антирелігійних акціях, чергування в їдальнях, участь у складі різних інспекцій тощо). Так, у радянському дискурсі було сформовано образ героя-піонера, який викривав ворогів народу, знаходив зерно, сховане куркулями тощо. Реакція селян на такі вчинки дітей була суворою, їх нерідко сильно били чи навіть вбивали. Радянська пропаганда використовувала подібні випадки для власних цілей.

Радянська влада перманентно конструювала та підживлювала образ зовнішнього ворога-капіталіста, який має напасти на соціалістичну країну. Відповідно до цього було необхідно готувати й наймолодше населення держави. Мілітаризація дитинства відбувалась під виглядом посиленої «військово-

фізкультурної роботи», через розгалужену мережу гуртків «Юних друзів «Тсоавіахіму». Показовим є рішення VII всесоюзної конференції ВЛКСМ, що відбулась у 1932 р. Було визначено, що військово-повітряна оборона, топографія, сигналізація, зв'язок, маскування і стрільба є елементарними навичками військової справи, з якими необхідно знайомити дітей. Продемонструвати свої навички діти могли під час Всеукраїнської піонерської спартакіади (1932 р.), Всеукраїнського зльоту юних друзів оборони (1934 р.) тощо. З 15 років молоді люди виключались із дискурсу дитинства та розглядалися владою як «молодь».

У перші пореволюційні роки безпритульні діти сприймалися владою як ті, що постраждали від капіталізму та громадянської війни. Втім вже наприкінці 1920-х рр., а особливо на початку 1930-х рр. чисельність безпритульних дітей у радянських містах стала стрімко збільшуватись. Це було наслідком радянської репресивної політики («ліквідація куркульства як класу», Голодомор 1932-1933 рр., «великий терор» тощо). В цей час почала створюватись мережа спеціальних закладів для дітей репресованих батьків. Більше того діти до 16 років часто отримували реальні терміни за антирадянську агітацію та пропаганду. Управління дитячими установами закритого типу, в яких діти проживали постійно, перебуваючи під опікою держави, було розділено між трьома основними відомствами. Головним «дитячим» відомством став Народний комісаріат у справах освіти. У його веденні, крім установ системи освіти, знаходилося переважна більшість дитячих будинків, дитячих містечок, притулків, розподільників та інших дитячих установ закритого типу з вихованнями старше 3-х років, в тому числі і спеціальні дитячі установи для сліпих, глухонімих і так званих «морально-дефективних дітей»; дитячі будинки для дітей політемігрантів, для іспанських дітей, дітей III Комінтерну. Дитячі установи для грудних дітей і дітей у віці до 3-х років перебували у віданні Наркомату охорони здоров'я. Дитячі виправні установи (закриті дитячі колонії і трудові), а також виникли у другій половині 1930-х рр. дитбудинку для спецпоселенців перебували під порядкуванням НКВС.

Питання:

1. Дитяча повсякденність: свята, побут, відпочинок
2. Мілітаризація дитинства у радянському дискурсі
3. Піонери, безпритульні, діти репресованих у радянському суспільстві

Література:

1. Гогохія Н. Суспільство і діти. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*. Київ: Інститут історії України, 2012. С.

- 751-780. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0008283>
2. Гогохія Н. Мілітаризація дискурсу дитини в УРСР: тексти для дітей і про дітей у 1929–1939 рр. *Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet 'I' and Soviet 'We' between Ideology and Reality. Колективна монографія*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА. 2024. С. 41-50. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0018157>
 3. Гогохія Н. Політизація та мілітаризація сфери дитячого дозвілля у радянській Україні 1929–1939 рр. *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. 2021. Том 4. С. 29-38. URL: <https://nrph.ukma.edu.ua/article/view/245595>
 4. Діптан І. Проблеми дитячої безпритульності на Україні (1919-1932 рр.) *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 1992. Вип. 2. С. 52-60. URL: https://resource.history.org.ua/publ/Piufsp_1992_2_10
 5. Скубій І. «Діти - радість країни соціалізму, що будується»: товари для дітей в радянській Україні. URL: <https://uamoderna.com/md/skubii/>
 6. Скубій І. Матеріальний світ дитинства та дитячі товари в радянському споживанні в 1920-1930-ті роки. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. Вип. 22. С. 152-163.
 7. Літовська М. Радянські періодичні видання для дітей 1920-1940-х і проблема трансформації ідеологічних пріоритетів. URL: <https://uamoderna.com/md/litovska-soviet-journals-for-children/>
 8. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937-1939 рр.). URL: <https://uamoderna.com/md/podkur-children-in-gulag/>
 9. Харченко А. «Потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору. URL: <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans/>

Заняття 6. Антропологія радянської смерті

Один із перших декретів радянської влади «Про кладовища та похорон» (1918 р.) скасовував розряди місць поховання, передавав всі кладовища, крематорії та морги, а також саму організацію похорону до відання місцевих Рад, скасовував оплату місць на кладовищах, встановлював однаковий похорон для всіх громадян. При цьому зазначалося, що релігійні обряди можуть відбуватися за бажанням родичів за їх власний рахунок. Багаторічна станово-ієрархічна система похорону, що регулювала на державному рівні вартість і статусність поховання, обов'язковість релігійного похоронного обряду, була скасована. Похоронний обряд, однак, не залишився без ідеологічного уваги держави: замість православної виникла інша система державного контролю - комуністична. Були розроблені спеціальні ритуали радянського похорону, як антитеза релігійному. Простір кладовищ зазнає істотних змін. Кам'яні церкви на їх території втратили своє функціональне призначення, їх перетворили на громадські або виробничі приміщення. Крайній утилітаризм часів гострої паливної кризи і кризи постачання зачіпає і території цвинтарів, які починають стихійно використовуватися під сінокоси. Через нестачу палива хрести, дерева і старі споруди на кладовищах йдуть на дрова. Огорожі і пам'ятники також використовуються в різних прикладних цілях. Міські чиновники використовували надгробки та інші матеріали з кладовищ на потреби соціалістичного будівництва: на облицювання будівель, мощення вулиць і набережних. Лавиноподібний приплив населення в міста, ущільнення житлового фонду багаторазово підвищило навантаження на рекреаційні міські простори. Нестача громадських просторів змушує нових городян використовувати для відпочинку будь-які зелені насадження, в тому числі - на кладовищах.

Якщо в революційному дискурсі початку ХХ ст. самогубство набуло символічного значення, мало статус важливого суспільного і політичного акту, то в перші десятиліття радянської влади статус суїциду змінюється. Наприкінці 1920-х рр. відбувається категоричне заперечення суїциду з ідеологічних причин як антирадянського і антисоціального акту. Втрата героїчного статусу суїциду була, ймовірно, зумовлена цілою хвилею самогубств, яка відбулася в роки НЕПу. Важливою обставиною стало те, що чимала кількість самогубств припало не на «міщан і обивателів», а на радянських і партійних працівників, міліціонерів тощо.

Питання:

1. «Правильна» більшовицька смерть у радянському дискурсі
2. Самогубство в тоталітарній державі
3. Цвинтарі у міському просторі

Література:

1. Киридон А. Поховальна обрядовість в умовах трансформації

ціннісних смислів (1920-і pp.) URL:

<https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/327/325>

2. Расулова О. Міста для живих і мертвих. Як цвинтарі впливають на міське життя. URL: <https://kufer.media/misto/mista-dlya-zhyvyh-i-mertvyh-yak-tsvyntari-vplyvayut-na-miske-zhyttya/>
3. Яненко А. «Сумуємо тяжкою втратою науки»: вшанування смерті у археологічному співтоваристві УСРР другої половини 1920-х - початку 1930-х pp. *City History, Culture, Society* 2021. №11. С. 288-302. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/uk/article/view/167>
4. Ariès Ph. The Hour of our death. The Classic History of Western Attitudes Toward Death Over the Last One Thousand Years. Second vin. New York : Vintage Books a division of Random House, 2008.
5. Kenneth M. Pinnow. *Lost to the Collective: Suicide and the Promise of Soviet Socialism, 1921–1929*. Cornell UP. 2010.
6. Fitzpatrick, Sheila. Deaths at Two O'Clock: Suicide in the USSR. *London Review of Books*. 2011. №33. URL: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v33/n04/sheila-fitzpatrick/deaths-at-two-o-clock>

III. Множинність вимірів радянської модернізації

Заняття 7. Соціалістичні міста як радянський зразковий простір

Радянська влада прагнула докорінно змінити стиль і структури повсякденного життя людей (житло, дозвілля, роботу). Особливо радикальні проекти були розроблені і частково втілені у 1920-1930-ті роки. Робітники були в центрі уваги радянської соціальної політики. В офіційному дискурсі комуністична партія більшовиків була представлена як авангард пролетаріату, що діяла передусім в інтересах трудящих.

Одним із найбільш радикальних проектів зі створення нового побуту та формування нової радянської людини було створення соціалістичних міст. Їх зводили поблизу промислових об'єктів, що були візитівками радянської форсованої індустріалізації в УРСР (Дніпрогес, Харківський тракторний завод та ін.). Архітектура соцміст була своєрідним маніфестом епохи. На початку 1930-х pp. в УРСР було спроектовано кілька соціалістичних міст («Велике Запоріжжя», «Новий Харків» та ін.). З приводу того, яким має бути їх простір у 1929-1930 pp. на сторінках фахових спеціалізованих видань тривала дискусія про соціалістичне розселення між «урбаністами» та «дезурбаністами». Усі учасники обговорень були єдині в тому, що соціалістичні містечка мають сприяти усупільненню побуту робітників. З цією метою, наприклад, у містечку для робітників Харківського тракторного заводу, «Новому Харкові», не було запроектовано кухонь. Це мало забезпечити умови розвитку мережі громадського харчування та

«звільнити жінку від рабської праці на кухні». Але через нерозвиненість мережі їдалень люди готували і споживали їжу вдома. Зазначимо, що працівники були вихідцями з сільської місцевості, тому вони поступово при звичаювалися до міських умов життя, адаптуючи простір нових квартир для потреб звичного для них селянського побуту. Зворотною стороною індустріалізації було «оселянювання» міста. Люди тримали хатню птицю на балконах, свиней у ванних кімнатах тощо.

Відзначимо, що, попри ідеологічну значущість, не було сталої моделі соціалістичного містечка. Можемо радше говорити про існування певної матриці, базових параметрів, за якими створювалися проекти нових міст: планова забудова, рівномірність розвитку інфраструктури, близькість місця проживання до підприємства, гомогенний соціальний склад населення - робітники, максимальне усупільнення побуту, велика кількість зелених насаджень. Будівництво соціалістичних міст було актом репрезентації нових соціальних ідей, втіленим в архітектурі. Соцмісто «Новий Харків» при всіх його вадах та низькій якості виконання робіт було одним із перших в СРСР прикладів стандартизованого житлового будівництва. Житловий комбінат, що був основою цього соцміста, в наступні десятиліття, вже за часів Хрущова, був зразковою моделлю для розвитку радянських міст, основою яких було мікрорайонування.

Питання:

1. Соціальні функції архітектури у тоталітарній державі. Конструювання нових міських просторів і ландшафтів радянською владою.
2. Генеза і сутність концепції соціалістичного міста. Основні ідеї і конкретні архітектурні рішення проєктів.
3. Реалізація проєктів соціалістичних міст і повсякденне життя їх мешканців
4. Радянський міжвоєнний модернізм як історико-культурна спадщина.

Література:

1. Баугауз — Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини. Харків: ТОВ "Діса Плюс". 2018.
2. Боженко А. Столичний Харків: утопія, конструктивізм, пам'ять (1919-1934 pp.) City: History, Culture, Society. 2020 №8. С. 36-44. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/uk/article/view/117>
3. Борисенко М. Архітектура українських міст 20-30-х років XX ст. у вітчизняній історіографії. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, 2009. Вип. 28. С. 32-38.
4. Конструктивізм. Харків. URL: <https://constructivism-kharkiv.com/>

5. Кузіна К. Архітектурний рай чи тюрма для містян? Проекти соціалістичних міст радянської України (1929-1933 pp.). URL: <https://uamoderna.com/md/arxitekturna-utopiya-chi-tyurma-dlya-mistyan-proekti-soczialistichnix-mist-radyanskoi-ukraini-1929-1933-rr/>
6. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті - на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. С. 57-70.
7. Любавський, Р. Г. "Місто Сонця - район ХТЗ: простір, образи, пам'ять. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. №57. С. 212-226. URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/16307/15163>
8. Селівановський В. Соціалістичні міста на Україні. *Житлова кооперація України*. 1930. № 6-7. С. 22-25 URL: <https://edu.lvivcenter.org/documents/socialist-city-horlivka-example/>
9. Скубицька Ю. В. Харківський конструктивізм і політика перетворення людини в Радянському Союзі 1920-х років. Наукові записки НаУКМА. Серія «Теорія та історія культури» 2008. Т. 75. С. 26-31.
10. Christina E. Crawford. *Spatial Revolution Architecture and Planning in the Early Soviet Union*. London: Cornell University Press, 2022. URL: https://www.jstor.org/content/oa_book_monograph/10.7591/j.ctv310vkv0

Заняття 8. Це просто бізнес: внесок капіталістичних країн у соціалістичне будівництво

Індустріалізація та модернізація Радянського Союзу в роки довоєнних п'ятирічок була здійснена завдяки трансферу та адаптації американського та європейського досвіду промислового будівництва. Риторика протистояння капіталістичному світові не завадила радянським діячам винаймати іноземних робітників, купувати техніку та технології, співпрацювати із закордонними організаціями та компаніями. Чимало американських та німецьких фахівців (робітників, інженерів та ін.) брали участь у проектуванні та будівництві зразкових промислових об'єктів УССР - Дніпрогес, ХТЗ тощо. Серед них було чимало мрійників, романтиків, авантюристів; працівників, що симпатизували соціалістичним ідеям, їхали з батьківщини у пошуках кращого життя. Як вони адаптувалися до радянської дійсності? Як взаємодіяли із вітчизняними працівниками? Пошук відповіді на ці питання формує нову дослідницьку перспективу вивчення радянської модернізації.

Питання:

1. Радянська влада у пошуках стандартизованого промислового і житлового будівництва.
2. Трансфер і адаптація іноземних фахівців і технологій до УРСР. Нова трудова етика і проблеми взаємодії.
3. Повсякденне життя іноземних спеціалістів. Захоплення і мрії, занурення

у радянську дійсність, розчарування, від'їзд.

Література:

1. Ігнатуша О. Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20-30-ті рр. XX ст.). URL: <https://uacademic.info/ua/document/0412U004577>
2. Ігнатуша О. Запорізький формат міжнародної співпраці доби сталінської індустріалізації (кінець 20-х - 30-ті рр. XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2011. Вип. XXXI. С. 151-153. URL: <https://history.znu.edu.ua/index.php/journal/article/view/2917>
3. Ігнатуша О. Іноземні спеціалісти індустріальних новобудов Запоріжжя в умовах адміністративного тиску і політичних репресій. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2012. Вип. XXXII. С. 228-239. URL: <https://history.znu.edu.ua/index.php/journal/article/view/2982>
4. Кравець Д. Terra (in)cognita: радянська Україна 1920-1930-х рр. очима західних мандрівників. URL: <https://uamoderna.com/md/kravets-foreign-visitors/>
5. Любавський Р. Чудовим та стильним було лише вікно»: повсякдення іноземних робітників у «Новому Харкові» у 1930-ті рр. URL: <https://uamoderna.com/md/chudovim-ta-stilnim-bulo-lishe-vikno-povsyakdennya-inozemnix-robitnikiv-u-novomu-xarkovi-u-1930-ti-rr/>
6. Любавський Р. Дружини іноземних фахівців в УСРР на початку 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. №68. С. 93-111. URL: <https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/28634>
7. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті - на початку 1930-х років. Харків: Паритети України, 2016. С. 128-132.
8. Oksana Chabanyuk, The Forgotten History of Foreign Specialists in Soviet Industry in the 1920s and 1930s: The Case of Eastern Ukraine, *Detroit-Moscow-Detroit An Architecture for Industrialization, 1917-1945*, ed. Jean-Louis Cohen, Christina E. Crawford, Claire Zimmerman (London: The MIT Press, 2023) 67-82.
9. Christina E. Crawford. *Spatial Revolution Architecture and Planning in the Early Soviet Union*. London: Cornell University Press, 2022. P. 248-285. URL: https://www.jstor.org/content/oa_book_monograph/10.7591/j.ctv310vkv0

Заняття 9. Кіно і радіо як мистецтво і прогрес у радянському суспільстві

Визначальним для гуманітарних наук сьогодні є «візуальний поворот». Візуальні джерела (плакати, фільми, фотографії тощо) тепер є не лише додатковим, ілюстративним матеріалом до тексту, а й самостійним предметом дослідження. Під впливом постмодерністської методології зображення аналізуються в контексті дискурсивних практики досліджуваної епохи. Для науковців головним завданням є розуміння візуальних джерел як текстів культури, декодування образів соціальних відносин та індивідуального досвіду їх сприйняття.

Складовою радянського модернізаційного проєкту було розширення меж візуального у культурі. Внаслідок цілеспрямованої культурної політики було сформовано новий візуальний «лексикон» епохи, втілений у стилістиці кіномови, плакатів, зображального мистецтва. Радянська пропаганда намагалася візуалізувати власні інтерпретації минулого, теперішнього та майбутнього. В такий спосіб вона формувала стійкі моделі сприйняття соціальних успіхів та індустріального прогресу. Відзначимо, що авторське бачення митця (режисера, художника-графіка тощо) залежало від політичного контексту, втім до певної міри і конструювало його. Створення ідеологічно вивірених зображень не означало відсутність в них власної естетики. Не випадково фільми О. Довженка да Д. Вертова вважаються такими, що формували радянський візуальний канон та одночасно є шедеврами світової кінокласики.

Політичні та соціально-економічні зміни протягом міжвоєнного періоду зумовили трансформацію життєвого світу людини, в тому числі й світу її звуків. Найбільш виразно така зміна простежується у міському просторі. Дослідники (історики, урбаністи), як правило, демонструють не чуттєвість до аудіальних змін міських повсякденних практик. Такий підхід є обмеженим. Необхідно розуміти, що у революційну епоху з'явилися як візуальні символи нового соціального устрою (червоний прапор, зображення серпа і молота) так і аудіальні - мелодія «Інтернаціоналу» та ін. У 1920-1930-ті рр. ритм міського життя все більше визначав фабричний гудок про початок та закінчення зміни, аніж церковний дзвін, що сповіщав про початок/кінець служби. Гукання візників поступалися звукам трамваю та автомобільному гулу. На думку соціального антрополога Ф. Коломб'яна, поряд із вивченням візуального компоненту міського ландшафту, не менший евристичний потенціал має аналіз «саундскейпу» або «саудшафту» («soundscap») — культурної форми сприйняття звуків міста. Слід відзначити, що подібний підхід продемонстровано Д. Вертовим у першому радянському звуковому фільмі — «Симфонія Донбасу».

Радянський модернізаційний проєкт передбачав появу не лише нових практик говоріння («новояз», більшовицький сленг), оптики бачення (інтерпретація агітаційних плакатів, фільмів тощо), а й практик слухання. З 1924 р. починається процес створення загальносоюзної радіомережі. Трансляція

радіогазет, радіоновин та ін. стали невід'ємною частиною повсякденного життя людей. Створення суцільного радіопростору завбільшки з СРСР було реальним інструментом творення уявної спільноти.

Питання:

1. Дзига Вертов: митець та документаліст епохи
2. «Симфонія Донбасу» як джерело із вивчення радянської повсякденності
3. Радянське радіо: спосіб агітації чи явище модернізації?

Література:

1. Всеукраїнське фотоуправління. Вертов і Довженко. URL: <https://vufku.org/>
2. Годун Н. Радіомовлення в УСРР 20-30-х рр. як об'єкт політичної цензури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 17. С. 72-86.
3. Канівець А. У стані «непорушної готовності». Українська радянська оборонна анімація 30-х - 60-х рр. XX ст. URL: <https://uamoderna.com/blogy/andrij-kanivecz/u-stani-neporushnoyi-gotovnosti/>
4. Кіноревізія Донбасу 2.0. Київ: Національний центр Олександра Довженка, 2017. С. 43-60.
5. Мензелевський С. Боротьба за «Хліб», або Забутий шедевр українського кіноавангарду. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5a85af611a266/>
6. Нариси української популярної культури / за ред. О. Гриценка. Київ: УЦКД, 1998.
7. Примаченко Я. Українське кіно 1920-х років у пошуках власних тем та смислів. URL: <https://uamoderna.com/md/prymachenko-ukrainian-cinema/>
8. Стоян Т. Політичне радіомовлення в Україні 1920-30-х рр.: організаційні форми та ідеологічні функції. *Гілея. Збірник наукових праць*. Київ, 2009. Вип. 28. С. 20-28.
9. Plaggenborg S. *Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrussland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus*. Köln: Böhlau Verlag, 1996.

Заняття 10. Техніки тіла радянської людини

Намагання радянської влади змінити повсякденні практики працівників та здійснити фундаментальну реконструкцію побуту можна розглядати як спробу індоктринації «культурних» технік тіла (мити руки перед вживанням їжі, приймати душ після роботи, не плювати на підлогу тощо). Поняття «техніки тіла» було введено в науковий обіг М. Моссом. Техніками тіла він назвав традиційні засоби, які використовують представники різних суспільств для користування власним тілом. Учений виділяв декілька їх типів: техніки руху, відпочинку, насичення їжею тощо. На думку М. Мосса, люди здатні не тільки засвоювати певні техніки на різних етапах соціалізації, а й спеціально їм навчатися.

Найбільший евристичний потенціал цього підходу дослідник убачав у використанні його як інструментарію для вивчення образу життя, поведінки, звичок населення тощо.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що процес «окультурення» населення був невід'ємною частиною більшовицької цивілізаторської місії. На практиці люди в СРСР мали засвоїти декілька рівнів культури. Засвоєння техніки догляду за чистотою тіла було завданням першого рівня, яке люди (передусім робітники та селяни) мали виконати на шляху до повного «окультурення». Дотримання гігієнічних норм у повсякденному житті соціалістична пропаганда називала маркером «нової» радянської людини. Для більш повного розуміння значення гігієни в радянському дискурсі варто використати підхід, запропонований антропологом М. Дуглас. На її думку, концепт БРУД виконує функцію впорядкування соціальної системи, оскільки за допомогою нього можливо визначити речі та явища, які не є складовими елементами цієї системи. Таким чином, він є засобом маркування зайвого, непотрібного, чужого. Більшовики використовували це поняття для розмежування дихотомії старий / новий побут у категоріях антисанітарний / санітарний та антигігієнічний / гігієнічний.

Питання:

1. Гігієна та санітарія: дискурс та повсякденні практики
2. Роль фізичної культури і спорту у вихованні нової людини

Література:

1. Брайченко О. Культура харчування українців у 1920-1930-х рр.: тенденції та зміни. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 53. С. 107-114. URL: <https://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2017/53/articles/17.pdf>
2. Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 рр. в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2004. Вип. 11. С. 293-302. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/bitstreams/81a13999-3f59-4f62-9f8d-9aa05261ccb6/download>
3. Робак І. Ю. *Охорона здоров'я в першій столиці Радянської України (1919-1934 рр.)*. Харків: Колегіум, 2012.
4. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 17. С. 345-375. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/bitstreams/4f5c311b-4f96-4226-8117-2c3e443f5432/download>
5. Шліхта Н. Історія радянського суспільства : Курс лекцій. Харків: Акта, 2015. С. 70-79.
6. Hoffmann D. L. *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914-1939*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2011.
7. Plaggenborg S. *Revolutionskultur. Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrussland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus*. Köln: Böhlau, 1996.

IV. Екстремальне насильство.

Заняття 11. Єврейські погроми у вирі Української революції 1917/1921 рр.: виконавці, жертви, відповідальність

Події Української революції 1917–1921 рр. супроводжувалися не лише боротьбою за державність, але й масштабним насильством, яке набувало різних форм і спрямувань. Однією з найбільш трагічних сторінок цього періоду стали антиєврейські погроми. У сучасній історіографії вони розглядаються не як маргінальне явище «хаосу революції», а як складний соціальний і політичний феномен, що потребує аналізу в контексті війни, розпаду імперій, конкуренції національних проєктів та кризи державного контролю.

Важливим аналітичним завданням є відхід від спрощених пояснень погромів як «стихійних» проявів насильства. Натомість увага дослідників зосереджується на ідентифікації виконавців, мотиваційних механізмів, ролі ідеології та локальних контекстів. Насильство розглядається як соціальна практика, в якій перепліталися політичні, економічні та культурні чинники, включно з поширеними антисемітськими стереотипами та уявленнями.

Окреме місце в дослідженнях посідає питання відповідальності — як індивідуальної, так і політичної. Дискусії навколо постаті С. Петлюри демонструють складність інтерпретацій та залежність історичних оцінок від ширшого контексту пам'яті та політики. У цьому зв'язку важливим є також аналіз судового процесу над Ш. Шварцбардом, який став не лише юридичною, а й символічною подією у формуванні наративів про погроми.

Таким чином, вивчення погромів передбачає роботу з різними типами джерел, зіставлення інтерпретацій та формування аргументованої позиції щодо одного з найбільш дискусійних питань історії Української революції.

Питання:

1. Проаналізуйте політику УЦР щодо національних меншин та євреїв зокрема. Якими були «точки перетину» українського на єврейського національного руху?
2. Що слугувало причиною(ми) або тригером початку погромів? Чи мали дії погромників міцний політичний та ідеологічний ґрунт?
3. Спираючись та джерела та літературу, охарактеризуйте Проскурівський погром 1919 р. Визначте мотиви погромників, специфіку і масштаби погрому.
4. Поясніть в чому сутність дискусії про відповідальність С. Петлюри за антиєврейське насильство. Який вплив на неї мала справа Шварцбарда? Визначте власну позицію та обґрунтуйте її.

Література:

1. Абрамсон, Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ: Дух і Літера, 2017.
2. Зінченко О. «Молитва за владу». Книжка про те, як українці опікувалися євреями URL: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2018/02/28/152145/>
3. Гунчак, Тарас. Симон Петлюра та євреї. Київ: Либідь, 1993. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0018163>
4. Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність / упоряд. Хмельницький: ТВОРИ, 2019. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0014913>
5. Митрофаненко, Юрій. Українська отаманщина 1918–1919 років. Вид. 3-тє, випр. і доп. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0018019>
6. Дворкін, І. Єврейські погроми кінця XIX – початку XX ст. у сучасній українській історіографії. Українознавчий альманах. 2021. Вип. 26. С. 66-73. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/426>

Заняття 12. Голодомор 1932-1933: стратегії поведінки і практики виживання

Сучасні дослідження Голодомору 1932–1933 рр. дедалі більше відходять від виключно макрополітичного аналізу причин і наслідків трагедії та звертаються до мікроісторичного рівня — досвіду людей, їхніх щоденних практик і стратегій виживання. У центрі уваги опиняється не лише політика радянського керівництва, але й те, як ця політика реалізовувалася на місцях і як її сприймали різні соціальні групи.

Особливого значення набуває аналіз поведінкових моделей населення в умовах екстремального дефіциту ресурсів і руйнування соціальних норм. Дослідники звертають увагу на варіативність стратегій — від адаптації та пошуку альтернативних шляхів виживання до форм опору та порушення усталених моральних і культурних табу. У цьому контексті трансформація уявлень про «норму» і «відхилення» стає ключем до розуміння соціальної динаміки часу.

Не менш важливим є питання ролі виконавців політики на локальному рівні — партійних активістів, уповноважених, представників влади, які безпосередньо реалізовували хлібозаготівельні кампанії та репресивні заходи. Їхні мотивації, соціальний портрет і поведінка є предметом окремого дослідницького інтересу.

Окремий вимір теми становлять дискусії навколо історіографії Голодомору,

включно з проблемами академічної доброчесності. Скандали, пов'язані з плагіатом і популяризацією теми, демонструють, що історія Голодомору є не лише науковим, а й публічним полем, у якому перетинаються академічні стандарти, політика пам'яті та суспільний запит на інтерпретації минулого.

Питання:

1. Винуватцями Голодомору, звісно, є радянська партійна еліта (Й.Сталін, С. Косіор, В. Молотов тощо). Проте хто і як провидив цю політику на місцях? Ким були ці люди, які були їх мотиви?
2. Які стратегії поведінки обирали люди під час Голодомору? Покірне сприйняття дійсності, опір владі, намагання «просто вижити»? Як змінювалися уявлення людей про норму та відхилення поведінки (мінливість харчових табу), суспільні ролі тощо?
3. Протягом останніх років академічну спільноту в Україні вразило принаймні два гучних скандали. Обидва пов'язані з плагіатом та темою Голодомору (О. Стасюк, В. Огієнко). Чому прояви академічної не доброчесності найчастіше фіксують та набувають розголосу саме в студіях Голодомору? В чому сутність дискусії у цих випадках?

Література:

1. Автора книги про Голодомор Віталія Огієнка звинуватили у плагіаті. Позиція двох сторін. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/07/9/164095/>
2. Бернадська А. Порушення селянками Київщини харчових табу та політичне використання звинувачень в антропофагії: приклад Ганни Білорус // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2023. Т. 6. С. 45-52. URL: <https://nrph.ukma.edu.ua/article/view/291631>
3. Гриневич Л. Уповноважені партійці в умовах розгортання надзвичайних заходів в аграрній сфері України узимку-навесні 1928 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19. Ч. 1. С. 102-132. URL: https://resource.history.org.ua/publ/pro_2010_19_1_102
4. Епплбом Е. Плагіат і перекручення: недолуга спроба «популярної історії» Голодомору від Віталія Огієнка. URL: <https://uamoderna.com/backward/plagiat-i-perekruchennya-nedoluga-sproba-populyarnoyi-istoriyi-golodomoru-vid-vitaliya-ogiyenka/>
5. Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: Наш Формат. 2017.
6. Касьянов Г. *Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті - 2000-ні)*. Харків: Фоліо. 2019.
7. Кісь О. Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність. URL: <https://uamoderna.com/md/kis-women-holodomor/>
8. Кравченко П., Подкур Р. Специфіка кримінального переслідування за крадіжки в умовах Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2021. № 2. С. 42-67. URL: https://resource.history.org.ua/publ/za_2021_2_5
9. Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. *Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2003. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0002027>
10. Ляска В., Маттінглі Д. Скільки насправді було жертв Голодомору? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=27G6rTnQhnw>

11. Маттінглі Д. “Жінки в колгоспах - велика сила”: хто вони - українські призвідниці Голодомору? URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz/>
12. Романець Н. Роль уповноважених у хлібозаготівельній кампанії 1932-1933 рр. у Дніпропетровській області. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2022. № 1. С. 225-247. URL: https://resource.history.org.ua/publ/za_2022_1_11
13. Скубій І. (Не)дитячі досвіди виживання в роки Голодомору. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yyO9dvwg5U4>

Заняття 13. Наглядати і карати: радянська репресивна система.

Люди і простори

Радянська репресивна система була не лише інструментом політичного контролю, але й складною соціальною структурою, яка формувала специфічні практики взаємодії між державою і суспільством. У сучасній історіографії вона розглядається крізь призму повсякденності, соціальних ролей та просторових вимірів насильства.

Концептуально важливим для аналізу є підхід, запропонований Мішель Фуко у праці *Наглядати і карати*, який дозволяє інтерпретувати репресивні практики як частину ширших механізмів дисциплінування і контролю. У радянському контексті ці механізми проявлялися як у функціонуванні каральних органів, так і в організації простору — від міст до табірної системи.

Особлива увага приділяється виконавцям репресій — співробітникам органів державної безпеки, їх соціальному походженню, кар’єрним траєкторіям та щоденним практикам. Важливо розуміти, що вони діяли не лише як «інструменти системи», але й як суб’єкти з власними мотиваціями та уявленнями про норму.

Не менш значущим є аналіз досвіду жертв — депортованих, ув’язнених, «мінусників», які опинялися поза межами нормального соціального простору. Дослідження ГУЛАГу як системи дозволяє побачити не лише масштаби репресій, але й різноманіття стратегій виживання, форм солідарності та адаптації в умовах насильства.

Таким чином, вивчення радянської репресивної системи передбачає поєднання інституційного, соціального та антропологічного підходів, що дозволяє глибше зрозуміти природу тоталітарного насильства та його вплив на суспільство.

Питання:

1. Депортація населення як державна практика. Мінусники як соціальна категорія.
2. Виконавці терору. Офіційний образ та соціальний портрет співробітників репресивних служб.
3. Стратегії і практики виживання у ГУЛАГу.

Література:

1. Бажан О. «Забійник» та «літератор» або «Рутинна робота» слідчого НКВС Юрія Толкачова. *Краєзнавство*. 2018. № 3. С. 196-206. URL: https://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2018_3_22
2. Бажан О. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана). *Краєзнавство*. 2017. № 3-4. С. 281-295. URL: https://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2017_3-4_29
3. Бажан О. Удаваний та реальний портрети чекіста в добу Великого терору // Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet 'I' and Soviet 'We' between Ideology and Reality. Колективна монографія. Київ: Дух і Літера, 2024. С. 23-31. URL: <https://resource.history.org.ua/item/0018157>
4. Васильєв В. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937-1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2015. № 1. С. 48-97. URL: https://resource.history.org.ua/publ/za_2015_1_6
5. Вронська Т. Мінусники у просторі радянського терору (1917-1953 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 89-105. URL: https://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_1_8
6. Епплбом Е. *Історія ГУЛАГу*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006.
7. Кісь О. *Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017.
8. Подкур Р. «Співробітники звикли до спрощеного слідства...»: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2019. № 1. С. 52-78. URL: https://resource.history.org.ua/publ/za_2019_1_4
9. Подкур Р. ДПУ УСРР у 1922-1934 рр.: портрет на тлі епохи. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 20. С. 440-449. URL: https://resource.history.org.ua/publ/gpu_2003_20_1_440

V. Стратегії підкорених

Використання методології «історії знизу» дає змогу побачити, що жодна система домінування — навіть у межах тоталітарної держави — не здатна встановити абсолютний контроль над суспільством. Соціальні групи, які перебувають у підпорядкованому становищі, все ж зберігають можливості для захисту власних інтересів, інколи доволі результативного. Упродовж століть представники нижчих соціальних верств були не лише об'єктами владного впливу, а й активними учасниками історичного процесу, здатними впливати на середовище свого існування. Радянська історія містить чимало подібних прикладів.

На думку Дж. Скотта, будь-яка «відмова дискримінованих груп прийняти нав'язане згори бачення status quo та визнати власну маргіналізацію» може трактуватися як форма протесту. Такий підхід дозволяє розглядати як прояви повсякденного опору дії, які: а) мають несистемний, індивідуальний та неорганізований характер; б) є ситуативними й опортуністичними; в) не ведуть до революційних трансформацій; г) поєднуються з адаптацією до системи

домінування.

Сучасні західні дослідники радянського суспільства дедалі частіше відмовляються від жорсткої дихотомії «опір/опозиція» — «компроміс/колаборація» у поясненні взаємин між владою та населенням у СРСР. Натомість вони наголошують на існуванні широкої «палітри» реакцій на політику режиму, а також на значно вищому рівні латентного спротиву, ніж це традиційно визнавалося.

Повсякденний опір тісно переплітається з повсякденною покорою, тому ці явища складно розглядати ізольовано одне від одного. Вони постійно перетинаються та взаємно накладаються. Для повсякденного опору характерне прагнення уникати зайвих ризиків, відкритого протистояння й навіть символічної конфронтації з владою.

У межах спектра поведінкових моделей — від покори до опору — можна виокремити:

- вимушену покору;
- конформізм;
- компроміс і пристосування;
- демонстративну або удавану лояльність;
- пасивність та пасивну непокору;
- торг і неформальні домовленості з владою;
- саботаж;
- символічний протест.

Дж. Скотт підкреслював, що «маска публічної покори» нерідко використовується для мінімізації реальної покори системі. Тому дослідник наполягав на необхідності розрізняти офіційні публічні заяви та приватні практики й висловлювання — аспект, особливо важливий для вивчення радянського повсякдення. Саме така множинність поведінкових стратегій, за спостереженням Ш. Фіцпатрік, дозволяла людині, яка перебувала в підлеглому становищі, все ж досягати власних цілей у межах системи. Розвиваючи підхід Дж. Скотта, Ш. Фіцпатрік запровадила до дослідження радянської повсякденності поняття «стратегій підкорених». На її думку, вони не обмежуються лише формами спротиву владі, а включають широкий спектр практик самозахисту, взаємодії та конкуренції між «слабкими», індивідуальні способи досягнення успіху, а також різноманітні форми колективного протесту.

Досліджуючи «опір і виживання сталінських селян» 1930-х рр., Фіцпатрік виокремлювала кілька ключових стратегій: опір, переговори й компроміси, активне або пасивне пристосування, а також маніпулювання страхами режиму у власних інтересах.

Заняття 14. Конструювання правильної біографії

Питання:

1. Винайдення класів як основа радянської соціальної політики
2. Конструювання правильної біографії у радянському суспільстві. Паспортна система.
3. Зразкова автобіографія як канон і необхідність

Пояснення до питання 3.

Його суть полягає у тому, щоб спробувати відчувати себе радянською людиною, перед якою постала нагальна потреба комунікації із владою. Кожен зі студентів має, користуючись заданою легендою, підготувати автобіографію пересічної радянської людини і презентувати (зачитати) її під час заняття. Критеріями успішного виконання є вміння автора «включати» правильну радянську мову, наголошувати на важливих для влади автобіографічних акцентах.

Автобіографія. Уявіть, що Ви селянин із села N Харківської губернії, 1900 року народження, син сільського священника. Із початком колективізації Ви переїхали до міста, влаштувались на підприємство, змінивши своє ім'я. Вам необхідно подати докладну автобіографію. У тексті необхідно показати себе як зразкового радянського громадянина, лояльного до влади, використовуючи необхідну лексику. Ви маєте продемонструвати у тексті, що ви є новою радянською людиною, яка підтримує владний дискурс і вміє «говорити по більшовицьки».

Література:

1. Вронська Т. Еволюція сталінської репресивної політики стосовно родин «ворогів народу». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 . С. 195-213. URL: https://resource.history.org.ua/publ/gpu_2008_30_1_444
2. Делія О. В. «...Відмовтесь від батьків в пресі...»: стратегії виживання у 20-30-х роках XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXVI. С. 178-182.
3. Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х - 1930-х рр. (на матеріалах УСРР). URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26390/1/%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D1%8

[2%D0%B8%D1%82-merged.pdf](#)

4. Клименко О. М. Образ «нової людини» у спогадах радянських робітниць 1920-1930-х рр. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 35-40. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/64250370-0039-4893-b9e2-6568f9cbf400>
5. Кузнецова Є. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Київ: Віхола, 2023.
6. Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 3-4. С. 33-43. URL: https://resource.history.org.ua/publ/journal_1999_3_33
7. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017.
8. Полюхович Д. Радянське кріпацтво. Як комуністи зробили з селян «другий сорт» і не хотіли їх «озброювати паспортами». URL: <https://texty.org.ua/articles/102792/radyanske-kriposne-pravo-yak-komunisty-zrobyly-iz-selyan-druhyj-sort-i-ne-hotily-yih-ozbroyuvaty-pasportamy/>
9. Стяжкіна О. Пересічна радянська людина: в пошуках слів для правильної біографії. URL: <https://www.lvivcenter.org/discussions/creating-soviet-2/>
10. Fitzpatrick S. *Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

Заняття 15. Листи до влади

“Листи до влади” звично відрізняють від приватних листів радянських громадян, хоча насправді їхня публічність, як доводить Ш. Фіцпатрик, лише часткова. Бувши заадресованими до владних органів, більшість порушували дуже особисті, навіть приватні (сімейні) питання. “Публічні листи до влади насправді були формою індивідуальної, приватної комунікації з владою з питань як приватного, так і публічного характеру”.

На підставі аналізу “листів до влади” з 1930-х років Ш. Фіцпатрик виокремлює дві основні категорії авторів: “прохачі” і “громадяни”.

“Прохачі” — радше суб'єкти влади, ніж “громадяни”. Вони надсилали свої прохання, сповіді, петиції до владних осіб як до “батька”. Найчастіше автори — це жінки, селяни, які зверталися по справедливості, добру волю, ніколи не оперували правовими термінами. Питання, що їх порушували, мали виключно приватний рутинний характер.

“Громадяни” — набагато “сучасніші”, аніж “прохачі”. Написання листів вони бачили як “громадянський обов'язок” в ім'я суспільних інтересів; апелювали до Конституції, юридично закріплених прав, оперували офіційною риторикою. У повоєнний період різниця між цими двома (і так умовно відокремленими

Фіцпатрик) групами авторів поступово стирається. І “прохачі” так само апелюють до Конституції, радянського законодавства, як і “громадяни”.

“Листи до влади” відображають архетипи народної свідомості, надто ж у тому, що стосується сприйняття влади: вищу владу змальовано як заступницю від беззаконня місцевих органів влади. Автори листів широко послуговуються офіційною риторикою, кліше з офіційних документів, що свідчить про: 1) значний успіх режиму в накиданні новомови, та, з другого боку, 2) про розуміння авторами, якою мовою, аргументацією оперувати, щоб домогтися задоволення своїх інтересів. Володіння мистецтвом “говорити по-більшовицьки” або ж “говорити по-радянськи”, як твердить Стівен Коткін, стало широко вживаною і доволі дієвою стратегією радянських громадян.

Періоди, коли написання “листів до влади” стало масовим заняттям населення — “ліберальні” 1920-ті рр., період повоєнної “стихійної десталінізації”, а також роки перебудови.

Питання:

1. Листи до влади у тоталітарному суспільстві як частина комунікативного світу
2. Лист до влади.

Пояснення до питання 2.

Під час практичного заняття всі студенти готують питання 2. Його суть полягає у тому, щоб написати лист до влади від умовного радянського «прохача». Кожен зі студентів має, користуючись заданою легендою, підготувати такий лист і презентувати (зачитати) її під час заняття. Критеріями успішного виконання є вміння автора «включати» правильну радянську мову, наголошувати на важливих для влади автобіографічних акцентах.

Лист до влади.. Уявіть, що Ви мешканець села N з Чернігівщини. На дворі 1935 рік. Вашого родича репресували по сфабрикованій справі. Ви пишете листа до вищого керівництва УРСР з метою переконати представників влади у невинності родича, оскільки він є зразковим радянським громадянином.

Література:

1. Аскерова Л. Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014.* № 2. С. 246-260. URL: https://resource.history.org.ua/publ/za_2014_2_11
2. Бажан О. Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937-1938 роках. *Політичні репресії в Українській РСР 1937-*

1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. Київ, 2013. С. 437-455.

3. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин "ворогів народу" в Україні (1917-1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009.
4. Делія О. В. «...Відмовтесь від батьків в пресі...»: стратегії виживання у 20-30-х роках ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXVI. С. 178-182.
5. Fitzpatrick S. *Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

Заняття 16. Дозволена незгода

Дослідження повсякденного політичного опору є найпродуктивнішим для періоду з кінця 1930-х рр. до другої половини 1980-х рр. У цьому сенсі Великий терор 1937-1938 рр. постає як своєрідний рубіж, адже справжню політичну опозицію тоді повністю знищили. Хоча в окремих випадках нижню хронологічну межу можна відсунути до “великого зламу” 1929 року, коли можливості висловлення власних поглядів, надані в ліберальні роки непу, суттєво обмежувалися.

Робітники — вихідці з селянських мас зберігали традиціоналістичні парадигми свідомості й менталітету. За звітами ДПУ у період згортання непу і напередодні 1929 року зростало невдоволення робітників своїм соціально-економічним становищем, а також їхня аполітичність (ішлося про вибори до місцевих рад) через переконання, що політична активність усе одно нічого не вирішує і ні до чого не веде. Страйки робітників порушували економічні питання, були нетривалі, вказували на розшарування робітничого класу на партійних і безпартійних. Крайнім виявом протесту ставало поширення на заводах прокламацій антирадянського змісту.

Відчуваючи страх перед можливим політичним прозрінням робітників, влада намагалася розв'язати проблему через оголошення масового прийому до партії (так званий “ленінський призов”), стаханівський рух, висуванство. Водночас відбувався процес одержавлення профспілок. З кінця 1920-х рр. профспілки повністю втратили можливість представляти і захищати інтереси найманої праці. Після цього і з пропаганди, і зі свідомості зникає навіть саме поняття “робітничий рух”. Рідкісні, розрізнені, слабкі виступи замовчувалися, про них не було відомо, вони не мали впливу на загальне становище і на еволюцію класової солідарності.

Наприкінці 1920-х - на початку 1930-рр. в УРСР відбувалося становлення тоталітаризму. Арешти опозиції, сфабриковані справи і показові суди («Шахтинська справа», судовий процес над «Спілкою визволення України»

тощо), репресії, насадження колгоспної системи та винищення селянства були не лише фасадом політичного чи економічного життя суспільства на тлі якого плинуло повсякденне життя робітників. Робітники так чи інакше були акторами цих процесів. Публічне мовчання/говоріння чи приватне обговорення поточної ситуації в країні було важливою частиною соціокультурної реальності. Влада наполегливо і системно збирала інформацію про настрої робітників на місцях, оскільки навіть тоталітарний режим зважає на суспільні настрої. Після важливих і засадничих політичних кроків Й. Сталіна (депортація Л. Троцького, війна із Китаєм, боротьба з «куркульством») органи внутрішніх справ ретельно збирали інформацію про настрої робітників. Це дозволяло партійному керівництву коректувати владний дискурс, скеровувати і планувати свої подальші кроки. Розмови робітників під час перерв, до та після профспілкових й інших зборів мали для влади непересічний інтерес. Зафіксовані спецслужбами думки та оцінки людей дозволяли владі тримати руку на пульсі і реалістично оцінювати ситуацію. В такий спосіб відбувалася своєрідна комунікація із владою, принаймні голоси робітників були систематизовані у спеціальні звіти і проаналізовані партійними чиновниками. Палітра настроїв і реакцій населення на дії влади були значно ширшими за бінарну рамку підтримка-опір. Робітники могли демонструвати підтримку режиму публічно та засуджувати її приватно, брати участь у радянських святах і вдаватися до повсякденного опору водночас, використовувати пропагандистські заходи для отримання конкретних матеріальних зисків тощо.

Слід зауважити, що не завжди повсякденний опір означав рішучу опозиційність режиму. Влада, збираючи інформацію про настрої, дії чи вислови робітників часто класифікувала їх як протест чи незгоду, відхилену від норми поведінки. Проте для самих робітників подібні дії могли не бути свідомою опозицією. Дж. Скотт у своїх дослідженнях про малайзійських селян продемонстрував всю багатоманітність виявів повсякденного опору. Варто наголосити, що такі висновки цілком релевантні до радянського досвіду. Він відзначав, що такий опір не призводить до корінних змін, є несистемним та індивідуальним і дозволяє індивіду пристосуватися до режиму. Звіти про настрої робітників у 1929-1930 рр. ілюструють, що робітники часто були критичними або доволі іронічними у своїх оцінках та висловах щодо внутрішньої та зовнішньої політики радянської влади. Проте їх дії не виходили за межі «дозволеної незгоди». Ці межі в основному визначилися наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр., стали більш рельєфними в роки Великого терору та визначальними для радянського суспільства в наступні десятиліття.

Питання:

1. Поміркуйте наскільки голоси чи мовчання «простих людей» були здатні корегувати державну політику. Чи не були окремі кроки влади

- (наприклад, державний антисемітизм) відповіддю на суспільні настрої?
2. Спираючись на пропоновані джерела, спробуйте визначити межі «дозволеної незгоди» радянської людини. Як і що було піддано критиці? Наскільки емоціональні оцінки дій партії і Сталіна зокрема поступалися раціональним поясненням?
 3. Яким у наведених джерелах постає образ іншого (єврея, селянина, опозиціонера тощо)?

Література:

1. Бажан О. Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937-1938 роках. *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р.* Київ, 2013. С. 437-455.
2. Звіт про настрої робітників Харкова на Першотравневі свята. 1929 р. URL: <https://edu.lvivcenter.org/en/documents/secret-report-on-the-moods-among-kharkiv-factory-workers-at-the-time-of-may-day-holidays-in-1929/>
3. Реакції робітників УСРР на статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів» 1930 р. URL: <https://edu.lvivcenter.org/en/documents/response-from-workers-of-the-ussr-to-stalin-s-article-overwhelmed-by-success-1930/>
4. Харківські робітники про арешти радянських опозиціонерів у 1929-му році. URL: <https://edu.lvivcenter.org/en/documents/kharkiv-workers-on-the-arrests-of-soviet-oppositionists-in-1929/>
5. James C. Scott. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, 1985.

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Любавський Роман Геннадійович

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 1917–1939 рр.

Методичні рекомендації
до практичних занять для здобувачів вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня освітньої програми «Історія і археологія»

В авторській редакції

Підписано до розміщення 25.06.2026. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 2,5. Обсяг 0,571 Мб. Зам. № 288/26.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна